

Bartha Ákos

A második világháború alatti ellenállás a filmvászonon

Az ellenállás fogalma meglehetősen szerteágazó tevékenységeket takar a második világháború vonatkozásában. A fegyveres konfliktusok és a tengelyellenes politikai konspiráció mellett ide értendő az embermentés, az adminisztráció szabotázsja és a szellemi ellenállás különböző megnyilvánulási formái, a zsidóság esetében pedig az emberi mivolthoz való ragaszkodás, vagyis – például – a borzalmak megörökítése is ellenállásként értékelendő. Ez azonban csupán a kurrens szakirodalom által használt definíció, melynek elfogadásáig hosszú út vezetett.¹ 1945 után a második világháború alatti náci- és németellenes mozgalmak fő értelmezési keretévé Európa-szerte az „antifasiszmus” ideológiai konstrukciója vált, s ez a hegemonia hosszú évekre túlideologizálta, egyúttal át is politizálta a félmúlt ezen szeletét. Nyugat-Európában a fegyveres ellenállás jelentőségét ennek szellemében felnagyították, a kollaborációt elhallgatták, míg a vasfüggöny keleti oldalán egyfajta „szovjetizált” üdvtörténet dominált. Ez utóbbi mesterelbeszélés a kommunista „vonal” által vezetett, töretlen antifasiszta harcról szólt.² Tanulmányom a második világháború alatti ellenállás – fenti értelmezési keretben elhelyezhető – játékfilmes megjelenítéseit tárgyalja. Néhány kiemelkedő külföldi produkció, illetve a legfontosabb magyarországi munkák bemutatásával a főbb típusok megállapítására szorítkozom.

Bár az antifasiszta kommunista narratíva Magyarországon már az 1955-ös *Budapesti tavasz* (rendezte: Máriássy Félix) című szerelmi drámában is megjelent, központi témává a szintén a „felszabadulás” tizedik évfordulójára elkészülő „szórakoztató mozgalmi filmben”, a már a saját korában is „propagandafilmnek tekintett, s ezért nagy körültekintéssel kivitelezett *Különös ismertetőjelben* válik”.³ A Várkonyi Zoltán rendezésében forgatott alkotás Schönherz Zoltán munkásmozgalmi tevékenységét mutatja be Vészi Endre *A küldetés* című ifjúsági

¹ Vö. pl. Bauer 1973; Ueberschär (szerk.) 2008; Deák 2015; Wieviorka 2019; Newman–Škodrić–Ristanović (szerk.) 2023.

² További szakirodalmakkal: Bartha 2021: 299–300.

³ Gelencsér 2013: 29.

VI. MOZGÓKÉPEK

regénye alapján.⁴ Mai szemmel nézve a *Különös ismertetőjel* igen sematikus film, mely a történelmi szereplőket hőökként és antihőökként ábrázolja.⁵ A sugárzó tekintetű főhős körül a „Horthy-fasizmus” jellegzetes képviselői mozognak: kegyetlen csendőrök, ostoba rendőrök, megalkuvó szociáldemokraták és a megvezetett háborúpárti tömeg.

1. kép. Schönherz útja a mártíriumba. *Különös ismertetőjel*, 1955
Forrás: Film Színház Muzsika Évkönyv 1975: o. n.

A korszak viszonyaira mindazonáltal jellemző, hogy 1955-ben még „balról” támadták a filmet,⁶ melyben egyedül Bajcsy-Zsilinszky Endre szerepel a saját nevén; még Schönherznek is fiktív neve van. Ezzel a megoldással a rendező bizonyos mértékig felszabadította „filmjét a hűség alól, miközben a mítoszteremtést annál hatékonyabban valósíthatja meg” – fogalmazott Gelencsér Gábor.⁷ Gervai András a film kapcsán arra is felhívta a figyelmet, hogy a honi kommunista mozgalomnak emléket állító filmesek ebben az időszakban éppen a sokat ostromozott Amerikát másolták, és a hollywoodi életrajzi filmek kliséiből építkeztek. „Hőseiket igyekeznek szobortalapzatukról leemelni, az intimitásokra, apró gesztusokra, emberi rezdülésekre koncentrálnak megmintázni, egyéníteni.”⁸ A *Különös ismerettőjel* esetében a szereplők egyénítését valóságos sztárparádé,

⁴ Vészi 1954.

⁵ Szigethy 2017: 46–49.

⁶ Tamás 1955; Köllő 1955.

⁷ Gelencsér 2013: 30.

⁸ Gervai 2018: 91.

többek között Bessenyei Ferenc, Sinkovits Imre, Ruttkai Éva és Básti Lajos játéka szavatolta, s ennek nyomán nem is maradt el a közönségsiker. A film bekerült a francia filmsajtóba, Várkonyi pedig Kossuth-díjat kapott.⁹

A közönségsiker természetesen nem jött teljesen magától. A Budapesti Pártbizottság Agitációs és Propaganda Osztálya megkülönböztetett figyelmet fordított a filmre,¹⁰ s „pályadíjakkal” is igyekeztek annak „látogatottságát emelni”.¹¹ A pártpropaganda nem hanyagolta el a vidéki színtereket sem. Békés megyében pártfunkcionáriusokat, népnevelőket és „aktivistákat” rendeltek ki, hogy nézzék meg Várkonyi filmjét.¹² A *Különös ismertetőjellel* a pártállami vezetés jól érzékelhetően egyszerre kívánt társadalomnevelő, emlékezetpolitikai és szórakoztató célokat szolgálni. A film sikere ekképp „figyelmeztető mindazoknak, akik a [...] pártosat még mindig szembeállítják a művészivel és a tömegigénnyel” – fogalmazott nyers őszinteséggel Benke Valéria az országgyűlés plénuma előtt.¹³

Ha arra a meglehetősen szubjektív kérdésre keressük a választ, hogy melyik az az ötvenes években a vasfüggöny keleti oldalán forgatott filmalkotás, amelyik magas művészi színvonalon, a morális dilemmákat sem elhallgatva, mai szemmel nézve is értékelhetően tematizálta az ellenállást, mindenképpen meg kell említsük Andzrej Wajda 1957-es *Csatornáját* (*Kanal*), vagyis a lengyel filmiskola első darabját.¹⁴ A cannes-i filmfesztiválon Ezüst Pálmát nyert filmalkotás az 1944-es varsói felkelés utolsó napjaiba vezeti a nézőt, ahol a rommá lőtt városban egy csoport felkelő a kanálisba ereszkedve próbál a belvárosba vonulni. A narrátor szenvtelen közlése nyomán már az első percekben megtudjuk: egyikük sem éli túl az akciót. Naturalisztikus előadásmódban, fekete-fehér képvilágban, nehezen feledhető fény-árny játékkal tárul elénk a szenny és a hősiesség, miközben helyenként morbid humorba fordul a művet finoman végigkísérő ironia.

Lengyelországban meglehetősen kelletlenül fogadták a *Csatornát*, mivel többek szerint az az elnyomás elleni örök kilátástalanságot propagálta. Ehhez fontos háttérinformáció, hogy Sztálin haláláig a varsói felkelés tabutéma volt a

⁹ <http://www.bessenyei.hu/film2.htm>.

¹⁰ MDP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülései. 1955. október 7. – 1955. november 3. HU BFL -XXXV.95.a. d. n., 51–52.

¹¹ Budapest Főváros Tanácsa VB-üléseinek jegyzőkönyvei, 1955. november 24. HU BFL XXIII.102.a.1., 52.

¹² Klaukó Mátyás felszólalása az MDP békéscsabai szervezetének VB-ülésén. 1955. október 17. HU MNL BML, Az MDP Békés Megyei Megyebizottságának (VB) ülései 1955. szeptember 5. – 1955. október 31., 170.

¹³ ON 1953, I. kötet, 1272. (1956. február 10.)

¹⁴ Kovács 1984.

VI. MOZGÓKÉPEK

lengyel nyilvánosság előtt, miközben az esemény „mitológiává érett a lengyel folklórban”.¹⁵ Az ötvenes évek derekára felpuhuló kommunista hatalom sem akarta ugyanakkor, hogy „a varsói felkelést bemutató film a győzelemről szóljon, így nem beszélhattünk pátozzal ezekről az eseményekről. Azt sem akarta a rendszer, hogy a film teljes egészében a csatornában játszódjon. Tisztában volt ugyanis azzal, hogy a német és a Varsó határán álló szovjet csapatok közösen kergették ide a felkelőket” – fogalmazott Wajda,¹⁶ akinek munkáját az emlékezetpolitikai barikád másik oldala sem fogadta lelkesedéssel. A felkelés veteránjai, illetve a hozzátartozóik „a varsói felkelés igazának elismerését követelték, a felkelés kudarca ellenére. [...] Csakhogy a romokban heverő Varsó nagyon is megkérdőjelezte a felkelés értelmét. Nem a győzedelmes barikád, hanem a csatornában való menekülés volt az igazságot felfedő díszlet” – vallott a rendező.¹⁷ Wajda természetszerűleg nem érinthetett olyan kényes kérdéseket, mint a Visztula túlsópartján várakozó Vörös Hadsereg, ám finom utalásokkal ezt is megoldotta. A nézőtérén ugyanis mindenki tudta, hogy a haldokló harcosokat a szabadságtól elválasztó rács túloldalán az oroszok állomásoztak.¹⁸

2. kép. Magukra maradt varsói felkelők. Csatorna, 1957

Forrás: *Filmvilág*, 1958/5, 16.

¹⁵ Rucinski 2014: 122.

¹⁶ Stier 2008.

¹⁷ Wajda 2002: 95–96.

¹⁸ Michnik 2001: 29; Pörös 2023: 41.

Wajda vállalt példaképe a világháború után felvirágzó olasz neorealizmus volt. Ennek kései példája a *Nápoly négy napja* (*Le Quattro giornate di Napoli*) című 1962-es film, mely egy unikális eseményt, Nápoly lakosságának 1943. szeptember végi önfelszabadítását beszéli el.¹⁹ A hősieles felkelést Nanni Loy rendező egy grandiózus, sokszereplős filmben örökítette meg, nem hallgatva el az árnyoldalakat sem. A néző ekképp humoros jelenetek által szembesülhet a lakosság kicsinyesként is értékelhető szempontjaival (például a saját tulajdon fel nem áldozásával),²⁰ emellett fontos különbség a kommunista zsánerfilmekhez képest, hogy ebből az alkotásból sem hiányzik az ironia (egy ízben a felkelők a barikád rossz oldalán várják a német támadást). Loynál nincsen konspiráció, a rendező spontán népfelkelésként láttatja az eseményeket, nem utalva arra a tényre, hogy a németek kivonulásában a közelben állomásozó szövetséges erők jelentette veszély is szerepet játszott.²¹

Az ellenállással foglalkozó filmművészeti alkotásokban külön szint jelentenek a jugoszláv partizánfilmek. Ezekben a németek és kollaboránsaik rendre túlerőben lévő barbár fanatikusok, míg a kisszámú és szegényes kinézetű partizánalakulatok bátorságukkal kompenzálják hiányosságait. Tito 1948 utáni különutas politikai berendezkedéséből következett, hogy a jugoszláv partizánfilmek egyaránt kerültek a britektől kapott fegyverek megjelenítését és a Szovjetunió Jugoszlávia felszabadításában játszott hadászati szerepének bemutatását. Az egyik legnagyobb szabású jugoszláv partizánfilm a hatalmas költségvetésű, világhírű sztárokat (például Franco Nerót, Orson Wellest, Szergej Bondarcsukot) felvonultató 1969-es jugoszláv–olasz–nyugatnémet koprodukció, *A neretvai csata* (*Bitka na Neretvi*) volt. A partizánok emberi gyengeségeit ez a Tito hadserege előtt tisztelgő, hadijelenetekkel teletűzdelt „eastern” is fel-felvillantja,²² például amikor a magukat megadó csetnikek lemészárlását viszi vászonra a rendező, Veljko Bulajic. A hősök természetesen a kommunista partizánok, ám az árnyaltabb személyábrázolásba itt már egy átálló olasz tiszt mártírúma is belefért.²³

¹⁹ A második világháborúban a legkritikáltabb esetben voltak képesek az önfelszabadításra az ellenállók, akik reguláris hadseregek támogatása nélkül szinte sehol sem tudták kiűzni a németeket és kollaboránsaikat.

²⁰ Ezt a motívumot fokozza a *Santa Vittoria titka* (*The Secret of Santa Vittoria*) című, egy olasz faluban játszódó 1969-es amerikai film (rendezte: Stanley Kramer), melynek szereplői községük általuk igen kedvelt borát akarják megóvni a németektől. Takács Róbertnek tartozom köszönettel, hogy felhívta a figyelmemet erre a műre.

²¹ Wieviorka, 2019: 263.

²² Az eastern „keleti történeteket” mesél el „a vadnyugati filmek kliséit felhasználva. Megjelent bennük a magányos hős, lehetőleg lóháton, a jó és gonosz küzdelme, a meghódítandó vadon”. Takács 2022: 115.

²³ Majláth 2020.

3. kép. *Partizán-keleten*, lovakkal. A neretvai csata, 1969

Forrás: *Képes Újság*, 1970/3, 8.

Felkeléssel és csatákkal a magyar ellenállás nem szolgált az utókornak, ezért a magyar államhatalom lehetőségei eredendően korlátozottak voltak témánkat illetően. A kommunista emlékezetpolitika korifeusai ezért – ahogyan a *Különös ismertetőjel* esetében is láthattuk – „fordított krimikbe” szorították a témát. Ezekben a hőseposzokban a rossz oldalon álló „horthysta” bűnüldöző szervek állnak szemben a jobb világért harcoló üldözöttekkel, vagyis a kommunistákkal. E séma legérettebb verziója a *Harminckét nevem volt* című 1972-es film, mely Ságvári Endrének állít emléket Hollós Ervin regénye alapján.²⁴ A nagy neveket (például Bessenyei Ferencet és Latinovits Zoltánt) felvonultató, komoly médiatámogatást kapó Ságvári-film a hetvenes évek első felének egyik legnézettebb magyar mozija lett,²⁵ jelentős exportteljesítménnyel.²⁶ Keleti Márton rendező alkotása valóban kevésbé sablonos, mint a Schönherz-film: a jellemábrázolás árnyaltabb; a kommunista hősöknek a vívódásait, a félelmeit, sőt helyenként a gyengeségeit is láthatjuk a filmvásznon. A detektívek sem nevetséges dilettánsok már, hanem kemény ellenfelek, a kommunisták közt pedig megjelenik az áruló karaktere.

²⁴ Hollós 1971.

²⁵ Kovács 2008: 55.

²⁶ 1972-ben a Hungarofilm ezt a filmet adta el a legtöbb „baráti” országba. Vö. Magyar filmek külföldi sikere. *Népszabadság* 1972. december 30. 6.

A parabolikus jelleg ugyanakkor változatlan: „a történelem a moziban nem szórakoztat, hanem tanít” – írja Gelencsér Gábor a hetvenes évek magyar filmjeiről.²⁷

Ami a tartalmat illeti, a film készítői elsősorban az eredeti helyszínekkel igyekeztek demonstrálni a hitelességet, jóllehet a témaábrázolásnak vannak kisebb, akár dramaturgiai okokkal magyarázható ferdítései.²⁸ Ezek az apróságok, csakúgy, mint az alapkoncepció, Hollós Ervin tevékenységével hozhatók összefüggésbe, aki a világháború alatt Ságvári munkatársa volt, 1956 után pedig belügyes, majd irodalmi-propagandista karriert futott be.²⁹ A rendező egyik interjúja szerint Hollós „ha csak tehette”, jelen volt a forgatáson, de Keleti „sok komoly segítséget” kapott a Mafilm történelmi témájú sikerkönyveket jegyző vezetőjétől, Nemeskürty Istvántól is.³⁰ Összességében azt mondhatjuk, az eredmény nem állja ki a források próbáját. A *Harminckét nevem volt* Ságvárit – történelmietlen módon – a Magyar Front egyik főszervezőjének láttatja, aki ráadásul már 1944 nyarán a fegyveres ellenállást szervezte, és ehhez magyar főtisztoktól próbált fegyvert szerezni. A Huszti Péter által alakított kommunistavezér tehát tulajdonképpen Rajk László szerepét játszotta el, aki két és fél hónappal Ságvári halála után valóban tárgyalta Ujszász István vezérőrnaggyal, az Államvédelmi Központ egykori vezetőjével a fegyveres együttműködés lehetőségeiről.³¹

²⁷ Gelencsér 2002: 173. Terjedelmi okokból nem foglalkozunk itt a Kádár-korszak olyan, részben az ellenállás témaköréhez kapcsolódó, népszerű tévésorozataival, mint a *Bors* (1969–1972), illetve az *Egy óra múlva itt vagyok...* (1971–1974).

²⁸ Ilyen Ságvári hátba lövése, amit azóta megcáfolt a történettudomány, vagy éppen maga a cím, a lelőtt Ságvári állítólagos utolsó szavai („*Harminckét nevem volt, találjátok ki melyik az igazi*”), ami egy olyan nyomozati vallomásban szerepel, melyet már másnap visszavont az illető. Bartha 2021: 48–49. Ságvári halálához és a nyomozók sorsához átfogóan: Zétényi 2015.

²⁹ Gervai 2015: 263.

³⁰ Pongrácz 1972: 7. Vö. Kócsag 1972.

³¹ Bartha 2021: 85–86.

4. kép. Ságvári és „Gombos-Götz”, az Államvédelmi Központ vezetője. Harminckét nevem volt, 1972

Forrás: *Filmvilág*, 1972/12, 1.

Az ellenállást teljesen más kontextusba helyezi *Az ötödik pecsét* című 1976-os filmdráma, Latinovits Zoltán utolsó filmje, melyet Fábri Zoltán rendezett. A budapesti nyilasuralom végnapjaiban egy kocsmai asztaltársaság körül játszódó történet szereplői már egyáltalán nem fekete-fehér alakok, s nem csupán azért, mert ez a film már színesen került forgalomba. Az unalmas kispolgári egzisztenciákként megismert szereplőkről fokozatosan derül ki, hogy teljesen mások, mint akiknek először hittük őket. Legnagyobb cinikusuk, Gyuricza órásmester az otthonában üldözött gyermekeket ment, hogy aztán a nyilasok fogságából úgy szabaduljon meg, hogy a Latinovits által alakított nyilasvezér kérésére felpofoz egy megkínzott fegyveres ellenállót, egy hadiüzemben robbantó munkást. S míg a Ságvári-filmben az ellenálló főszereplő emelkedett ki közegéből műveltségével és eleganciájával, itt már ezek az attribútumok a (korábbi munkákban lumpenproletárként megjelenített) nyilasok vezérét (alakítja: Latinovits Zoltán) ékesítik, aki a film bibliai kontextusában nem más, mint maga a Sátán.

5. kép. Az elegáns nyilas „Sátán” – a háttérben a megkínzott ellenálló, Krisztusként
Az ötödik pecsét, 1976
Forrás: *Filmvilág*, 2014/7, 62.

Három évvel később jött ki Kovács András rendezésében az *Októberi vasárnap* című filmdráma (1979), mely ugyan az 1944. október 15-i kiugrási kísérletet nagypolitikai szempontból a hetvenes évek ideológiai korlátai szerint keretezte, ám a szereplők fiktív nevei itt már azt a célt szolgálták, hogy – például – az 1919–1920-as fehérterrorban játszott szerepe miatt 1948-ban kivégzett Latorczay Lőrinc ezredes („Benkő ezredes”) nyilasellenes fegyveres ellenállását is megjeleníthessék (Mécs Károly alakításában).³²

Míg tehát a hetvenes évek derekára a magyar filmművészet számára lehetővé vált a szellemi ellenállás kérdéskörének és az ellenállás morális problémáinak rendszerhű boncolgatása, a holokausz és az embermentés témája csak a szovjet blokk összeomlása idején robbant be a filmiparba.³³ A témakör legsikeresebb

³² Latorczay (Szim) Lőrinchez: Apor 1993; Bartha 2021: 112–114.

³³ A varsói állatkertben folytatott embermentésről szól a 2017-es *Menedék* (*The Zookeeper's Wife*) című amerikai életrajzi dráma (rendezte: Niki Caro). Ugyanebben a témában és

alkotása Steven Spielberg hét Oscar-díjjal jutalmazott 1993-as mozija, a *Schindler listája* (*Schindler's List*), melyet a közletről bemutatott nyílt brutalitás tesz hatásossá, megrázóvá. A hadimilliomosból embermentővé lett német üzletember történetét feldolgozó film minden vonatottsága és esetenkénti giccsessége ellenére olyan témákat dobott be a legszélesebb köztudatba, mint a kollaboráció-kooperáció és a köztük lévő, igen széles szürke zóna vagy a háborúhoz fűződő, gyakorta igen változékony viszony, amit statikus jellemű hősökkel nem lehet érzékelteni. „Auschwitzban nincsenek hősök, csak gyilkosok és áldozatok. A hollywoodi dramaturgia ezzel szemben hősközpontú. Ezért, hogy minden idők legsikeresebb Auschwitz-filmjének főszereplője egy jó náci” – fogalmazott a film kapcsán Báron György.³⁴

A hősközpontú hollywoodi dramaturgia az oka, hogy a nemzetközi filmipar ma is a történelmi akciófilmeket preferálja a második világháború témakörében. Ezzel magyarázható, hogy témánkat illetően előtérben maradtak a fegyveres ellenálláshoz kapcsolódó események és személyek a filmvászonon. Ide vehetjük a Stauffenberg-féle Hitler elleni merényletről készített két filmet, vagyis a 2004-es német drámát (*Stauffenberg – A Valkűr hadművelet* [*Operation Valkyrie*]) és a négy évvel későbbi, sokkal ismertebb, Tom Cruise főszereplésével amerikai-német koprodukcióban forgatott *Valkúrt* (*Valkyrie*). Újdonság, hogy ezekben a filmekben az ellenállók egyenruhát viselő német főtisztek, a művek azonban nem az ő metamorfózisukról szólnak, nem életrajzi drámákat látunk, hanem sodró lendületű akcióthrillereket. Jellemző, hogy a német ellenállás másik ikonja, a szellemi ellenállásért (röplapozásért) kivégzett Sophie Scholl csak Németországban volt érdekes egy 2005-ben bemutatott filmdráma erejéig (*Sophie Scholl – Aki szembeszállt Hitlerrel* [*Sophie Scholl – Die letzten Tage*]).

szintén a hajdani Lengyelország területén játszódik *A csend rejtekében* (*Hidden in silence*) című 1996-os amerikai filmdráma, melyet Richard A. Colla rendezett. (Köszönöm Pécsi Tibornak, hogy felhívta ezekre a filmekre a figyelmemet.) A második világháború alatt Budapesten működő semleges követségek embermentői közül Raoul Wallenbergről és Giorgio Perlasjáról is készült játékfilm. A svéd életmentőről forgatott amerikai filmdrámát (*Wallenberg: Egy hős története* [*Wallenberg: A Hero's Story*]) Lamont Johnson rendezte 1985-ben, míg a magát a spanyol követség ügyvivőjének kiadó olasz üzletemberről egy olasz–magyar–francia–svéd koprodukciós filmdráma készült 2002-ben (*Perlasca – Egy igaz ember története* [*Perlasca: Un eroe italiano*]). Ez utóbbi, Alberto Negrin rendezte film érezhetően rivalizál a Wallenberg-mozival.

³⁴ Báron 1994.

6. kép. Ellenállók – náci uniformisban. *Valkűr*, 2008

Forrás: *Mozinet Magazin*, 2009/2, 30.

Az akciófilmek sikere megállíthatatlannak látszik. Különösen kedvelt téma lett a brit szabotázsszervezet, a Special Operations Executive (SOE) működése. A SOE-filmek sikerének egyik kulcsa, hogy a Winston Churchill intenciói szerint felállított szervezetet könnyű történelmileg keretezni, ami a belföldi indíttatású s gyakorolta még az adott ország filmfogyasztó nézőközönsége előtt is ismeretlen ellenálló szervezetekről nem mondható el. A másik fontos szempont nyilvánvalóan az, hogy az ellenséges vonalak mögé bejuttatott deszantosok történetei kifejezetten hálás forgatókönyv-alapanyagok.

Az 1942-es Heydrich-merényletről³⁵ mindjárt két mozifilm is készült: az akció fedőnevét viselő 2016-os angol–cseh–francia mozi, az ellenállókra fókuszáló *Anthropoid* (*Anthropoid*), illetve egy évvel később a *Himmler agyát Heydrichnek hívják* (*HHhH*) című, részben Budapesten forgatott francia akciófilm, mely Heydrich karrierét is megkísérelte bemutatni. A téma népszerűségét annak köszönheti, hogy Reinhard Heydrich a Cseh-Morva Protektorátus ügyvezető

³⁵ 1942. május 27-én a SOE által kiképzett cseh és szlovák katonák merényletet követtek el Reinhard Heydrich SS-Obergruppenführer ellen. Heydrich néhány nappal később belehalt sérüléseibe.

protektora, a német Birodalmi Biztonsági Főhivatal elnöke, a „végső megoldás” egyik fő felelőse volt, és őt tekinthetjük a legmagasabban jegyzett náci politikusnak, akit ellenállóknak sikerült megölniük. A filmek heroizáló elbeszélésmódjába nem is fértek bele az akció visszasságai, mindenekelőtt a Lidice nevével összeforrott széles körű megtorlás. Történész szemmel hasonlóan problémás a norvég SOE-ügynök történetét bemutató 2008-as norvég–dán–német koprodukció (*Max Manus*) idealizáló megközelítése, mivel jó darabig nemhogy a lakosság, de a belföldi norvég ellenállás sem szimpatizált a brit ügynökökkel a skandináv országban. Ennek elsőszámú oka éppen a várható német megtorlástól való félelem volt. A SOE-akciókat valóban kemény megtorlás követte Norvégiában (is),³⁶ amire egyébként a már címében is hagiografikus *Telemark hősei* (*The Heroes of Telemark*) című 1965-ös amerikai háborús filmdráma sem mulasztotta el a reflektálást.³⁷

Az újabb, témaérzékeny alkotások közé tartozik a 2020-as *Ellenállás* (*Resistance*), mely kissé ugyan giccses és kiszámítható mű, ahol a főgonosz (Klaus Barbie, a „lyon-i hóhér”) személyesen üldözi Marcel Marceau-t, az ellenállóvá lett pantomimművészt (alakítja: Jesse Eisenberg), mégis fontos kérdést exponál. A Jonathan Jakubowicz rendezte angol–francia–német–amerikai életrajzi dráma egyik legtragikusabb pontján ugyanis a főszereplők hosszan elmélkednek arról, minek van leginkább értelme: a fegyveres harcnak vagy az embermentésnek. Végül – a személyes bosszút háttérbe szorítva – az utóbbi, a zsidó árvák megmentése mellett teszik le a garast. Ebből a perspektívából nézve pedig üzenetértékű a Röhrig Gézárt is szerepeltető film lakonikus tömörségű címe.

Fontos, mégis sokáig háttérbe szorított perspektívából, az átlagemberek nézőpontjából mutatják be a háború borzalmaait egyes újabb skandináv háborús filmek. A 2023-ban debütáló norvég minisorozat, a *Háború a tengeren* (*Krigsseileren*) egyszerű norvég tengerészek világháborús Odüsszeiáján keresztül érzékelteti a hosszú évekig tartó kiszolgáltatottságot és kiszámíthatatlanságot mint mindennapos háborús tapasztalatot. A Gunnar Vikene rendezte film teljesen ideológiamentes – ahogyan az 1939-ben másfél éves amerikai kereskedelmi hajóútra elszerződő főszereplőket sem hajtotta sem az antifasizmus, sem más eszme. Miután azonban a németek megszállták otthonukat, dezertőrnek

³⁶ Benett 1999: 247–256.

³⁷ Az Anthony Mann rendezte produkció egyike volt az 1968 után Magyarországon is vetített három második világháborús amerikai filmnek. A honi „marxista kritika” nem fogadta jól ezeket az alkotásokat, mivel a véleményformálók szerint „ezek a filmek nemcsak látványos akciófilmmé silányítják az antifasiszta küzdelem egészét, hanem a valóságos emberi kiállás, hősiesség bemutatása helyett a legyőzhetetlen szuperhősök egyéb kalandfilmekből jól ismert sémáját alkalmazzák”. Takács 2022: 121.

nyilvánították őket, ezért a mielőbbi hazatérés reményében a szövetségesekhez csatlakoztak. Innentől fogva saját hajóikat a németek lövik, szeretteiket pedig az angolszászok bombázzák – megeshet, éppen az általuk szállított bombákkal.

Kifejezetten az ellenállás morális dilemmáiról nyújt hasonlóan komplex képet az Ole Bornedal rendezésében 2021-ben bemutatott *Árnyék a szememben* (*Skyggen i mit øje*) című dán filmdráma. Ebben a filmben egy fiatal dán kollaboráns milicista szemszögéből láthatjuk a háborús erőszak sokoldalú brutalitását, az ellenállók és a civilek feszült kapcsolatát és a vakvéletlen szerepét az életbenmaradási esélyeket illetően. Már a történet kiindulópontja összesűriti ezeket a motívumokat: a koppenhágai Gestapo épületének tetőterében őrizte foglyait, és a szövetségeseknek a helyi ellenállás adta meg az információkat az épület – s ekképp saját bajtársaik – bombázásához. A pilóták azonban tévedésből a közeli iskolát találták telibe, a gyermekek mentéséből pedig az a kollaboráns milicista vállalt oroszlánrész, aki aztán maga is életét vesztette a romok alatt.

7. kép. *A lángoló Angyalföld*, 1944

Forrás: Fortepan / Schermann Ákos. Az újabb skandináv háborús filmek a szövetségesek bombázása következtében elpusztított civilek kényes témakörét is érinti

Végezetül egy sajátos filmcsoportról, a háborús szatíráról kell még röviden szólnom. Hazai viszonylatban ennek legismertebb darabja Keleti Márton 1965-ös vígjátéka, *A tizedes meg a többiek*. A korabeli sztárok egész sorát (például Sinkovits Imrét, Darvas Ivánt, Major Tamást) felvonultató alkotás csak fenntartásokkal sorolható témakörünkbe, hiszen Molnár tizedes és társai nem ellenállni, hanem túlélni akartak, jóllehet a film végén vállalkoznak a szovjetek által felkínált diverziós feladatra. *A tizedes meg a többiek* külföldi párja a keleti blokkban Jiří Menzel 1966-os klasszikusa, a *Szigorúan ellenőrzött vonatok*. Az erotikus részletekben gazdag csehszlovák filmszatíra apolitikus főhőse egyenesen mártírrá

VI. MOZGÓKÉPEK

magasztosul a film végén, amikor az élete árán robbant fel egy német hadianyagot szállító vonatot. A vasfüggöny nyugati oldalán ugyanebben az évben került a nagyközönség elé Gérard Oury francia–angol vígjátéka, az *Egy kis kiruccanás* (*La grande vadrouille*).³⁸ A Louis De Funes nevével fémjelzett mozi azonban csak megjelenési időpontját és témakörét illetően vonható párhuzamba a „szocialista tábor” két említett filmjével, mivel mind a történetvezetés tempója, mind a film látványvilága más polcra helyezi Oury munkáját. Az *Egy kis kiruccanás* emellett nemzetkarakterológiai satíráként is nézhető: főhősei a németek által megszállt Párizsban landoló brit pilóták, akiknek minden útjukba kerülő francia segít a vadállatias (ámde nevetséges) németek előli bujkálásukban.

A háborús satírák legújabb generációja még inkább tabudöntögető módon ábrázolja az ellenállást. Quentin Tarantino 2009-es sikerfilmje, a nézőket már címével is provokáló *Becstelen brigantyk* (*Inglourious Basterds*) egy USA-ban kiképzett, zsidó származású OSS-kommandó³⁹ franciaországi működését mutatja be – vagyis inkább parodizálja az összes érintett felet és magát a háborús film műfaját is. Mindeközben a Brad Pitt főszereplésével játszódó filmnek van olyan része, ahol a zsidó ellenállók kegyetlensége együttérzést kelthet a nézőkben német katonatiszt áldozataik iránt.⁴⁰

8. kép. Egy német tiszt kivégzése saját szemszögéből. *Becstelen brigantyk*, 2009

Forrás: *Filmvilág*, 2009, 8. 34.

³⁸ Köszönöm Bódy Zsombornak, hogy felhívta a figyelmemet erre a filmre.

³⁹ Office of Strategic Services: az USA hírszerző hivatala 1942 és 1945 között, a CIA elődje.

⁴⁰ Ugyanennek a témakörnek a heroizáló feldolgozása Edward Zwick 2008-as amerikai háborús filmdrámája, az *Ellenállók* (*Defiance*), mely a Bielski fivérek vezette zsidó partizán-csoport történetét meséli el Daniel Craig főszereplésével.

Még extrémebb mű az 2019-es *Jojó nyuszi* (*Jojo Rabbit*), mely egy Hitlerjugend-tag szemszögéből mutatja be a háborús Németországot. A gyermeki látószög ugyan nem újdonság – már az 1985-ös *Jöjj és lásd* (*Igyi i szmotri*) című szovjet partizánfilm (rendezte: Elem Klimov) is ennek köszönhette sikerét –, ám Taika Waititi rendező mindezt szürreális látványvilággal egészítette ki. A *Jojó nyuszi* főszereplője a háborút eleinte egy nagy buliként éli meg, hogy aztán lépésről lépésre szembesüljön a véres valósággal, édesanyja kivégzésével, majd a teljes összeomlással. Jojó képzeletbeli barátja maga Adolf Hitler, miközben édesanyja az ellenállásban vesz részt, és egy zsidó lányt bújtat. Az abszurd elemekben bővelkedő munka a náci propaganda személyiségromboló hatását példázza.

Ha összefoglalás gyanánt – eredeti célunknak megfelelően – megpróbáljuk sémákba rendezni az ellenállás mai fogalmához kapcsolható filmalkotásokat, hat kategóriát különíthetünk el. Az 1945 és 1989 között készült alkotások tekintetében azt láthattuk, hogy Magyarországon a mítoszépítő kommunista „fordított krimik” domináltak (például *Különös ismertetőjel*, *Harminckét nevem volt*), míg külföldön a fegyveres felkelésekről forgatott mozik, illetve a csatacentrikus grandiózus partizánfilmek (például *Csatorna*, *A neretvai csata*, *Nápoly négy napja*) voltak a jellegadóak. A vasfüggöny leomlása után a nemzetközi szintén meghatározó maradt az utóbbi tematika, melyet immáron modern akciófilmekként (pl. *Anthropoid*, *Himmler agyát Heydrichnek hívják*, *Max Manus*) találunk. Rendszereket és korszakokat átívelően sikeresnek mondhatók az egyre merészebb vígjátékok (például *A tizedes meg a többiek*, *Szigorúan ellenőrzött vonatok*, *Egy kis kiruccanás*, *Becstelen brigantyk*, *Jojó nyuszi*), míg az embermentőkről készült drámák sikerességében mai napig megközelíthetetlen mintadarabja a *Schindler listája*. Végezetül az ellenállás morális dilemmái és az átlagemberek tapasztalattörténete kerül előtérbe a skandináv filmipar néhány újabb – talán utóbb mintaadónak bizonyuló – alkotásában (*Háború a tengeren*, *Árnyék a szememben*).

Források

Budapest Főváros Levéltára (HU BFL)

XXXV.95.a: Az MDP budapesti pártértekezletei.

XXIII.102.a.1: Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei.

Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (HU MNL BML)

Az MDP Békés Megyei Megyebizottságának (VB) ülései, 1948–1956.

Országgyűlési Napló (ON)

1953, I. kötet.

- <http://www.bessenyei.hu/film2.htm> – utolsó letöltés: 2023. április 12.
- Majláth Roland 2020: Mesék voltak csupán a jugoszláv partizánfilmek? 2020. április 2. <https://moszkvater.com/mesek-voltak-csupan-a-jugoszlav-partizanfilmek/> – utolsó letöltés: 2023. április 13.
- Különös ismertetőjel, Várkonyi Zoltán, 1955
- Csatorna (Kanał), Andrzej Wajda, 1957
- Nápoly négy napja (Le Quattro giornate di Napoli), Nanni Loy, 1962
- Telemark hősei (The Heroes of Telemark), Anthony Mann, 1965
- A tizedes meg a többiek, Keleti Márton, 1965
- Szigorúan ellenőrzött vonatok, Jiří Menzel, 1966
- Egy kis kiruccanás (La grande vadrouille), Gérard Oury, 1966
- Santa Vittoria titka (The Secret of Santa Vittoria), Stanley Kramer, 1969
- A neretvai csata (Bitka na Neretvi) Veljko Bulajic, 1969
- Harminckét nevem volt, Keleti Márton, 1972
- Az ötödik pecsét, Fábri Zoltán, 1976
- Októberi vasárnap, Kovács András, 1979
- Wallenberg: Egy hős története (Wallenberg: A Hero's Story), Lamont Johnson, 1985
- Jöjj és lásd (Iggy i szmotri), Elem Klimov, 1985
- Schindler listája (Schindler's List), Steven Spielberg, 1993
- A csend rejtekében (Hidden in silence), Richard A. Colla, 1996
- Perlasca – Egy igaz ember története (Perlasca: Un eroe italiano), Alberto Negrin, 2002
- Stauffenberg – A Valkűr hadművelet (Operation Valkyrie), Jo Baier, 2004
- Sophie Scholl – Aki szembeszállt Hitlerrel (Sophie Scholl – Die letzten Tage), Marc Rothemund, 2005
- Valkűr (Valkyrie), Bryan Singer, 2008
- Max Manus, Espen Sandberg – Joachim Rønning, 2008
- Ellenállók (Defiance), Edward Zwick, 2008
- Becstelen brigantyk (Inglourious Basterds), Quentin Tarantino, 2009
- Anthropoid (Anthropoid), Sean Ellis, 2016
- Himmler agyát Heydrichnek hívják (HHhH), Cédric Jimenez, 2017
- Menedék (The Zookeeper's Wife), Niki Caro, 2017
- Jojó nyuszi (Jojo Rabbit), Taika Waititi, 2019
- Ellenállás (Resistance), Jonathan Jakubowicz, 2020
- Árnyék a szememben (Skyggen i mit øje), Ole Bornedal, 2021
- Háború a tengeren (Krigsseileren), Gunnar Vikene, 2023

Hivatkozott irodalom

- Apor Péter 1993: Latorczay Lőrinc népbíróági pere. *Sic Itur ad Astra* (7.) 2–4. 235–260.
- Báron György 1994: A Schindler-paradoxon. *Kritika* (23.) 5. 31.
- Bartha Ákos 2021: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest.
- Bauer, Yehuda 1973: *They Chose Life: Jewish Resistance in the Holocaust.* New York.
- Bennett, Rab 1999: *Under the Shadow of the Swastika. The Moral Dilemmas of Resistance and Collaboration in Hitler's Europe.* London.
- Deák István 2015: *Európa próbatétele. Együttműködés, ellenállás és megtorlás a második világháború alatt.* Budapest.
- Gelencsér Gábor 2002: *A Titanic zenekara. Stílusok és irányzatok a hetvenes évek magyar filmművészetében.* Budapest.
- Gelencsér Gábor 2013: Különös ismertetőjelek. A Várkonyi-féle (munkás) mozgalom. In: Jákfalvi Magdolna (szerk.): *Tanulmányok Várkonyi Zoltánról.* Budapest, 23–36.
- Gervai András 2015: *Titkos Magyarország. „Célszemély”: a társadalom.* Pozsony.
- Gervai András 2018: *Állami álmogyár.* Budapest.
- Hollós Ervin 1971: *Harminckét nevem volt: dokumentumregény.* Budapest.
- Kócsag Piroska 1972: Film készül Ságvári Endréről. *Esti Hírlap* 1972. június 26. 2.
- Kovács Emőke 2008: A fővárosi mozik a Kádár-korszakban. *Valóság* (51.) 8. 47–64.
- Kovács István 1984: Csatorna. Történelmi, emberi jelkép. *Filmvilág* (27.) 8. 44–49.
- Köllő Miklós 1955: Művészi film a magyar kommunisták hősi harcairól. *Társadalmi Szemle* (10.) 1. 132–136.
- Magyar filmek külföldi sikere. *Népszabadság* 1972. december 30. 6.
- Michnik, Adam 2001: Wajda és kora. *Magyar Lettre International* (10. évf.) 42. 29–38.
- Newman, John Paul – Škodrić, Ljubinka – Ristanović, Rade (eds.) 2023: *Anti-Axis Resistance in Southeastern Europe, 1940–1944. Forms and Varieties.* Leiden.
- Pongrácz Zsuzsa 1972: Harminckét nevem volt. Film készül Ságvári Endréről. *Filmvilág* (15.) 13. 5–8.
- Pörös Géza 2023: *Hamvak és gyémántok. Andrzej Wajda filmjeiről.* Budapest.
- Rucinski, Krzysztof 2014: Két ember szemben a történelemmel. Jancsó Miklós és Andrzej Wajda filmjeinek összehasonlító elemzése. *Eszmélet* (26.) 101. 120–140.

VI. MOZGÓKÉPEK

Stier Gábor 2008: Csend a nézőtéren. Andrzej Wajda a Katynról, a Csatornáról és a két film között eltelt ötven esztendőről. *Magyar Nemzet – Hétvégi Magazin* 2008. február 2. 23.

Szigethy Gábor 2017: *Napló, múltidőben – 1955. június – 1957. május*. Budapest.

Takács Róbert 2022: *Hollywood a vasfüggönyön túl*. Budapest.

Tamás Aladár 1955: Gondolatok a „Különös ismertetőjel”-ről. *Irodalmi Ujság* 1955. október 22. 2.

Ueberschär, Gerd R. (Hg.) 2008: *Handbuch zum Widerstand gegen Nationalsozialismus und Faschismus in Europa 1933/1939 bis 1945*. Berlin – New York.

Vészi Endre 1954: *A küldetés*. Budapest.

Wajda, Andrzej 2002: *A film és más hívságok*. Budapest.

Wieviorka, Olivier 2019: *The Resistance in Western Europe, 1940–1945*. New York.

Zétényi Zsolt 2015: *Ártatlanul, jeltelen sírban. A Kristóf-ügy*. Budapest.